

Onherstelbaar verwonderd.

Oog voor de ziel van de
theoloog.

**Rede uitgesproken bij de aanvaarding
van de leerstoel Beroepsvorming en
Spiritualiteit**

Prof. dr. Edward van 't Slot

Protestantse Theologische **Universiteit**

Colofon

Onherstelbaar verwonderd. Oog voor de ziel van de theoloog.

Edward van 't Slot, 29 januari 2024

Oplage

300 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design

Fotografie

Wouter Muskee

Omslagfoto

Shutterstock

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

Onherstelbaar verwonderd

Oog voor de ziel van de theoloog

An einem gewissen ... Ernst und Humor wird, wer Augen hat zu sehen, einen von der Theologie und also vom Worte Gottes heimgesuchten und also irreparabel verwunderten Menschen immer schon von weitem erkennen.

- Karl Barth, 'Verwunderung' (1962)

Geachte mijnheer de rector, zeer gewaardeerde toehoorders,

§ 1. Inleiding: Uit verwondering tot verwondering

'Verwondering' is weliswaar niet exclusief het terrein voor theologie en theologen, en ook niet exclusief het terrein voor gelovigen of kerkmensen – gelukkig niet! – maar verwondering is in ieder geval voor theologen op een specifieke manier van levensbelang. Misschien hebben juist zij de schone taak om ook anderen – niet alleen het belang van 'verwondering' te laten inzien, maar hen tot verwondering te brengen, of in ieder geval hen tot verwondering uit te nodigen.

Er zijn vele wetenschappen die verwondering uitlokken, vermoedelijk doet zelfs elke wetenschap dat. Er is veel om ons heen om ons over te verwonderen, en veel (misschien zelfs alle) wetenschap ontspringt aan de verwondering over wat we allemaal om ons heen waarnemen, of over wat we niet waarnemen maar wat er toch wel moet zijn – en elke wetenschap leidt ook weer tot verwondering, en tot *seconde naïveté*;² in ieder geval zullen veel wetenschappers dat beamen en daar ook wel op uit zijn. Wetenschappelijk geïnformeerde verwondering kan dan de vorm aannemen van al dan niet blijde verbazing, maar ook van ontzag, of zelfs van verschriktheid.³ Verwondering over de nooit helemaal te doorgronden complexiteit van de kosmos, of over een wiskundige volmaaktheid, of over het gedrag van mensen is immers lang niet altijd te vergelijken. In al deze gevallen is er tussen de initiële verwondering, de verwondering die aanzet tot onderzoek, en de *seconde naïveté*, de nieuwe ontvankelijkheid, een heleboel werk verricht, van onderzoek, vastlopen, puzzelen, doorgang vinden, nieuw inzicht bereiken. De wetenschappelijke arbeid vindt zagezegd plaats tussen verwondering en verwondering, en werkt van verwondering naar

verwondering. Maar meer dan vele andere academici hebben theologen ook de verwondering zelf, en degene die zich verwondert – de zich verwonderende ziel – als studieobject: als terrein van onderzoek of van academische reflectie.

Het eerste wat ik in dit college met u wil doen, is enkele niet direct theologische pleidooien voor verwondering in ogenschouw te nemen. Ik vraag daar aandacht voor omdat het voor theologen een hart onder de riem kan zijn om te zien dat je geen theoloog of zelfs maar gelovige hoeft te zijn om het belang van verwondering in de academische reflectie te onderstrepen. Zo gek is het dus niet om daarmee bezig te zijn. Een iets krachtiger (want minder apologetische) reden om hier eens naar te kijken, zou kunnen zijn dat de theologie ook nog een ‘plus’ heeft, of een ‘tegoed’ ten opzichte van diverse pleidooien voor verwondering: de theologie kan door anderen versterkt worden, maar ze kan zelf ook een welkome ondersteuning bieden aan vele niet primair theologisch gerichte verwonderaars: ze kan taal bieden, en ook laten zien hoeveel theologie er soms verondersteld is in allerlei verwonderingsdiscoursen. En een derde (de voornaamste) reden om eens te zien hoe verwondering plaatsvindt in de breedte van maatschappij en academie, is dat geloof en theologie geen alleenrecht op verwondering hebben: wat dat eigenlijk is, verwondering, en hoe je dat nou eigenlijk doet, je verwonderen – daarover kunnen niet-theologen ons veel inzichten en wellicht methoden aanreiken waar we slechts tot onze schade aan voorbij kunnen gaan. ‘Leren leven van de verwondering,’ dat doen we samen met vele onverwachte anderen – met wonderlijk veel anderen. In dat opzicht ben ik het niet eens met Karl Barth (1886-1968) – een belangrijk inspirator voor deze rede – die in zijn college over ‘verwondering’ suggereert dat alle verwondering eens voorbijgaat, maar dat de echte, blijvende verwondering die van de gelovige en van de theoloog is (waarbij er voor Barth weinig onderscheid is tussen gelovigen en theologen). Het voorwerp van de theologische verwondering – uiteindelijk is dat God zelf – is immers eindeloos, stelt Barth (73-74). Daar zou ik tegenover willen zetten dat je je ook over allerlei wel eindige voorwerpen toch oneindig kunt verwonderen⁴ (terwijl soms het woord ‘God’ kan klinken zonder dat er nog maar een spoortje van verwondering merkbaar is). Oneindige verwondering is zeker niet aan theologen of gelovigen voorbehouden.

Barths opmerking brengt ons wel bij het tweede onderwerp van dit college, namelijk: speelt verwondering eigenlijk echt zo’n grote rol in de theologie – en in hoeverre dan, en welke mogelijkheden en uitdagingen doen zich daar nog voor? Barth maakt zijn opmerking in een college dat onder het gezichtspunt staat van wat hij ‘theologische existentie’ noemt⁵ – een noemer die de nieuwe leerstoelgroep voor Beroepsvorming en Spiritualiteit ook graag gebruikt, want

ze raakt aan de spiritualiteit van de theoloog. Maar – de derde vraag van deze middag – wat bedoelen we daar precies mee? Als het dan zo belangrijk is dat juist in de theologie onze “ziel weidt met een verwonderd oog”,⁶ dan is de vraag hoe we daar aan de Protestantse Theologische Universiteit dan precies ruimte voor maken in onderwijs en in onderzoek, en welke rol de nieuwe leerstoelgroep – en ik in hun midden – daar dan precies in denkt te gaan spelen.

§ 2. Dat wat zich aandient maar niet beschikbaar is

Zoals gezegd: verwondering is niet voorbehouden aan christelijke theologen. Al ruim vóór Christus stelden Plato en Aristoteles dat alle academische reflectie begint met het θαυμάζειν, het verwonderen.⁷ En volgens Søren Kierkegaard (1813-1855) was de verwonderaar bij uitstek: Sokrates. “[Wonderlijk] genoeg,” zegt Kierkegaard, “heeft niemand ... met meer verwondering over [de heerlijkheid van de mens] gesproken dan die edele wijze. Hij begon er niet mee aan alles te twijfelen, maar ... zich ... te verwonderen.”⁸ Verwondering begint hier niet met de vraag naar kennis en of je eigenlijk wel zoveel weten kunt over wie en wat mensen zijn, maar het begint met over de muren van de subjectiviteit heen te kijken naar dat wat zich aandient en wat een appèl op je doet.⁹ Het heeft te maken met het gegeven dat je iets ‘wonderlijk’ vindt, of het zelfs als ‘een wonder’ beschouwt: ook als je de zaken op een rijtje hebt gezet en op een noemer hebt gebracht, ook als je je verklaringen en analyses gegeven hebt, ben je er nog niet mee klaar. In het geval van Sokrates (zoals Kierkegaard hem tekent): je kunt nog zoveel ontdekt hebben over hoe mensen leven en denken, toch blijven ze ook ondoorgrondelijke, wonderlijke wezens waarover je je blijft verbazen. Niet alleen blijven ze zich soms onverwacht gedragen, tonen ze steeds nieuwe kanten van zichzelf, en blijft er altijd een onverklaarbare rest in hoe ze leven en denken – maar ook *dat* ze er zijn, in al die indrukwekkende en soms frustrerende complexiteit, is een gegeven dat verbazing blijft wekken.¹⁰ En zo zijn er vele, vele verschijnselen – misschien geldt het zelfs voor alle verschijnselen – waarvan je onder de indruk kunt raken. In één van mijn favoriete filosofische fragmenten schetst niemand minder dan de vaak van ‘nihilisme’ betichte Friedrich Nietzsche (1844-1900) hoe hij op een avond aan het strand onder de indruk raakt van de rijkdom aan verschijnselen, kleuren, geluiden, veranderingen om hem heen: ze lijken er gewoon te zijn, nietszeggend, in zichzelf gekeerd, maar ze spreken in hun woordloosheid toch tot hem, en zijn eigen hart spreekt even woordloos, en allemaal doen ze dat “[über] sich selber erhaben”, met een grootsheid die niet zomaar op een noemer is te brengen. Zelfs al zou dat lukken en wist je alles in hapklare data te vatten, dan nog ontglipt het je. Deze eindige verschijnselen roepen iets oneindigs op.¹¹ Verwondering.

Maar is die verwondering, of dat wat onze verwondering oproept, nu ook een mogelijk voorwerp van academische reflectie? In het werk van Nietzsche stuiten we hier op een ambivalentie, die niet alleen voor hem typerend is. Hoezeer deze *master of suspicion*¹² ook ontvankelijk is voor dat wat ontroert en verwondering oproept, voor dat wat de diepte van het bestaan evoceert, toch is hij er uiterst terughoudend in om aan die sensatie grote conclusies te verbinden, of, zoals hij het zelf zegt, om de stap te zetten van de waarneming van de dingen naar uitspraken over hun wezen.¹³ Nietzsche is zich scherp bewust van de kans dat mensen, met hun “begoochelend bewustzijn”, zich een betekenis, een waarheid over de werkelijkheid bijeen fabriceren, terwijl in werkelijkheid “de kronkeling der darmen, het snelle stromen van het bloed, de gecompliceerde trillingen van de vezels, ... het meedogenloze, hebzuchtige, onverzadigbare, moordlustige” het enige is wat mensen drijft – met hun gefantaseer over waarheid bevinden zij zich “in dromen”, “als het ware op de rug van een tijger”.¹⁴ Iedere mens die leert een beetje kritisch naar zichzelf te kijken, zal moeten toegeven dat er onder al haar of zijn ideeën over waarheid en betekenis verlangens en driften schuilgaan, die voor haar- of hemzelf maar nauwelijks of zelfs helemaal niet toegankelijk zijn. Of, zoals de Psalmist (19:13) het zegt: “Wie kan al zijn fouten kennen?” Niemand heeft volkomen zicht op zichzelf.¹⁵ Het lijkt mij dus dat Nietzsches argwaan gerechtvaardigd is. Hij maakt overtuigend duidelijk dat we er beter aan doen ons niet meteen maar op sleeptouw te laten nemen door alles wat ons verwondert. Maar dat wil niet zeggen dat daarmee het hele verhaal over verwondering al verteld is.

Voor Nietzsche zelf overigens ook niet, maar hij schiet zelf nogal door, door verwondering uiteindelijk te reduceren tot een soort overlevingsstrategie tegenover de harde werkelijkheid van die woelingen, alsof het *Erhabene* alleen maar uit het raadselachtige innerlijk opkomt – een innerlijk dat ons vermaakt en het leven veraangenaamt met een soort schaduwspel van verwondering. Mensen wanen zich het midden van het universum, ze eigenen zich alles toe door er betekenis aan te verlenen – maar ‘in werkelijkheid’ zwijgt het universum in een betekenisloos, afstandelijk en zelfs boosaardig, niet op mensen gericht zwijgen. De mens die dit begrepen heeft, kan zich daar boosaardig over verblijden, zonder zichzelf nog al te belangrijk te maken.¹⁶ En de kunst kan ons helpen die waarheid heerlijk weg te liegen.¹⁷ Verwondering is dan een comfortabele zinsbegoocheling geworden.¹⁸ Intussen weet Nietzsche zo stiekem toch weer meer over het wezen van de dingen dan hij zichzelf en anderen eigenlijk toe zou willen staan, en met woorden als “boosaardig” – en met het stilistisch genoegen waarmee hij het allemaal verwoordt – is hij zelf ook weer een toonbeeld van de menselijke neiging betekenis aan de werkelijkheid te verlenen, en de verwondering over het bestaan te uiten. Nietzsche doet me in dit opzicht denken aan een

uitspraak van Della Miles, een karakter uit één van de romans van Marilynne Robinson. Zij zegt:

Betekenisloosheid (meaninglessness) zou voor de meeste mensen een vreselijke klap zijn. Het zou heel gewichtig (full of significance) voor ze zijn. Dus zou het helemaal niet betekenisloos meer zijn. Daar kom ik altijd op uit. Zodra je vraagt of er betekenis is, is het enige antwoord ja. Je kunt er niet omheen.¹⁹

Is dus de menselijke neiging tot verwondering slechts een heerlijk ongeval of valt er over dat wat verwondering oproept toch nog wel wat meer te zeggen?

Enkele jaren vóór Nietzsche keek Kierkegaard al door de bril van een aantal pseudoniemen naar een aanverwante problematiek, en hij deed dat met een al even grote psychologische scherpzinnigheid. Om in categorieën van betekenis te gaan spreken, zo maakten deze pseudoniemen één voor één duidelijk, zul je je ervan bewust moeten zijn dat je daarbij risico's neemt – of een 'sprong' moet wagen, zoals met name het pseudoniem Johannes Climacus dat noemt.²⁰ Het is zaak daarbij helderheid te hebben over de belangen die je daarbij hebt en de risico's die je daarbij loopt.

Het eenvoudigste voorbeeld van de 'sprong' dat Climacus aanhaalt, is dat van de zogenaamde "sorites" (σωρείτης), het probleem wanneer er een 'berg' of een 'hoop' (een "soros", σωρός) ontstaat. Wanneer is een berg graankorrels groot genoeg om van een 'hoop' te spreken? Climacus schildert hoe twee Griekse filosofen zich daar het hoofd over braken. Terwijl zij de hoeveelheid korrels laten groeien en krimpen om het juiste moment te vinden, om de kwantiteit, de hoeveelheid korrels, "stil te laten staan in" de kwaliteit, de soros/hoop, laat Climacus de ene Griek (Chrysispos) tegen de andere zeggen (ik paraphraseer): "Als je nu gewoon even stopt met korrels tellen, even pauzeert, even niet kijkt, en dan weer kijkt, dan, ja dan zul je zien dat het een hoop korrels is geworden." Waarop de ander (Karneades) zegt: "Laten we elkaar niet voor de gek houden, wat mij betreft kun je zelfs een nachtje gaan slapen, maar als je dan weer wakker wordt ga ik gewoon verder met tellen waar we gebleven zijn." Je komt, kortom, van de kwantiteit, van een nuchter tellende benadering van het aantal korrels niet zomaar uit op een kwaliteit, in dit geval: een hoop. Ook niet na een nachtje slapen. Climacus eindigt de anekdote gevat met de opmerking: "En zo is het ook; het helpt je even weinig je van iets weg te willen slapen als je ergens héén te willen slapen."²¹ Betekenis is er niet vanzelf wel.

Tegelijkertijd is het absoluut *wel* zinvol om over een hoop korrels te spreken. Bijvoorbeeld mijn verhouding tot die hoop komt er beter mee tot uitdrukking (“Tjonge, wat een hoop!”) dan wanneer ik exact maar droog weergeef om hoeveel korrels, of over hoeveel kuub het hier gaat. Maar, ook in dit triviale voorbeeld wordt al duidelijk dat ik meer op het spel zet door zó over een ‘hoop’ korrels te spreken. Een ander kan er heel anders over denken, mij erop gaan bevragen of me erop beoordelen. Met het inbrengen van kwaliteiten en betekenis komt ook de subjectiviteit om de hoek kijken – en vandaag maken we nog een sprong (waarover later meer) en zeggen we: daarmee komt ook *de ziel* om de hoek kijken. Dat is het *risico* waar ik het eerder over had: springen is risico’s nemen. Het is jezelf erin gooien, en jezelf ook op het spel zetten. Risicovol – maar misschien (vermoedelijk!) vraagt de werkelijkheid er wel voortdurend om dat we ons zo, subjectief, met hart en ziel, tot haar verhouden en deze kwalitatieve dimensie inbrengen. Er is niet alleen degene die zich verwondert, maar ook iets wat verwondering oproept, een werkelijkheid oneindig groter en wonderlijker dan het menselijke vermogen zaken op een noemer te brengen; en hoe raadselachtig dat laatste ook mag zijn, en hoe voorzichtig we ook zullen moeten zijn met onze conclusies over de werkelijkheid of over het wezen van dat wat verwondering oproept, we doen onszelf en die werkelijkheid ook tekort wanneer we verwondering alleen maar beschouwen als een verschijnsel dat ons slechts iets vertelt over onszelf, maar er niet ‘werkelijk’ toe doet.

Sterker nog, een woord zoals ik zojuist gebruikte voor de wondere wereld van mogelijkheden om ons heen, het woord ‘oneindig’, maakt zelfs duidelijk dat er geen ontkomen aan is om na te denken over kwaliteiten, ook en juist aan de academie. ‘Oneindigheid’ laat zich weliswaar niet goed denken, maar dat betekent niet dat het een betekenisloze of nutteloze categorie is, integendeel: oneindigheid dringt zich aan ons op wanneer we ons richten op de werkelijkheid, het universum, de kwantumfysica, de wiskunde, de psychologie – het is een begrip dat in veel wetenschappen een rol speelt en dat in zijn onbevattelijkheid de creativiteit van wetenschappers ook blijft prikkelen. Nooit bereiken we het einde van onze vragen,²² of het einde van de redenen tot verwondering. Als ‘open’, ‘onvoltooid’ categorie stelt het begrip ‘oneindigheid’ ons vragen over wat er gebeurt bij het verwoorden van kwalitatieve dimensies. Kierkegaards pseudoniemen maken één voor één duidelijk: bij zulke begrippen komen we zelf om de hoek kijken, en dat is nooit gratis. Verwondering bijvoorbeeld vereist een andere manier van kijken, ze vereist overgave – en hoe dan ook stellen kwalitatieve begrippen ons voor het probleem van de existentiële deelname.

Maar we mogen daarbij het gelijk van Nietzsche niet vergeten. Als je je door verwondering op sleeptouw laat nemen, en al te grote uitspraken over de diepte van de werkelijkheid gaat doen, dan laat je die werkelijkheid voordat je het weet wel erg lijken op je eigen spiegelbeeld, of op je eigen verlangens. Volgens Kierkegaards pseudoniem Climacus is de enig begaanbare weg die je hier kunt gaan – tussen het verabsoluteren van een nietzscheaanse argwaan en een ongebreidelde overgave aan alles wat indruk op ons maakt (of allebei tegelijk) – die van de *dialektiek*.²³ Dialektisch denken werkt vanuit het bewustzijn dat ieder denken over kwalitatieve begrippen als ‘eeuwigheid’, ‘oneindigheid’, ‘betekenis’, ‘zin’, maar ook ‘God’, ‘Geest’, ‘ziel’, ‘liefde’,²⁴ ‘mysterie’,²⁵ problematisch is en mogelijk zelfs gevaarlijk – én dat het toch moet gebeuren. Omdat het probleem van de kwaliteit, van de betekenis, van de subjectiviteit en de ziel, er nu eenmaal is, omdat het zich aandient; en mét dat we het gedacht hebben, kunnen we het niet meer ongedacht laten (zie Della Miles).¹⁹ De transcendentie kiert door de immanentie heen, en zodra je dat gezien hebt, moet je er ook iets mee. Met het onderzoeken van de werkelijkheid en het denken over waarheid komt ook onze betrokkenheid op die waarheid mee – daar kunnen we niet van abstraheren en daar zullen we dus dialektisch op moeten blijven reflecteren.

Dat geldt uiteraard ook voor de ‘betrokkenheid’ die in het spel is in de ‘spiritualiteit’, de verwonderende overgave niet zozeer aan *iets* wat verwondering oproept, maar de verwonderende betrokkenheid op *de* Eeuwige, de oneindig Andere *par excellence*.²⁶ Als we taal gaan geven aan de overgave aan God, lopen we het gevaar onze hand al snel te overspelen, al heel snel *minder* eeuwig, *minder* oneindig, *minder* anders, *minder* kwalitatief over God te denken dan die woorden eigenlijk suggereren – omdat ‘springen’ tussen kwantitatief en kwalitatief, tijd en eeuwigheid voortdurende alertheid en energie vraagt, en de neiging God te materialiseren voor eigen doeleinden erg groot is. Maar dat mag geen reden zijn om maar helemaal van het terrein van de spiritualiteit weg te blijven. Wanneer je er (werkend aan een protestantse instelling) van overtuigd bent dat de Eeuwige zich toch aandient in ‘eindige’, ‘tijdelijke’, vleselijke verschijnselen – in Jezus van Nazareth (Johannes 1:14), of in het al moeilijker waar te nemen verschijnsel van de Geest, die is uitgestort op alle *vlees* (Handelingen 2:17), niet om dat vlees een compliment te maken, maar dialektisch, om het te herscheppen (Noordmans)²⁷ – dan is er alle reden de sprong toch te wagen. Maar juist aan de (theologische) academie zal het denken over deze spiritualiteit wel altijd een *dialektisch* denken over spiritualiteit moeten zijn, bewust van gevaar én noodzaak – en onder die noemer ‘dialektische spiritualiteit’ zal ik in ieder geval *mijn* werk op deze leerstoel graag onderbrengen.

Daarbij gaat het niet om de confessionele, binnenkerkelijke hobby van enkele diepgelovige theologen: het is nu hopelijk wel duidelijk dat het denken in termen van ziel, betekenis, spiritualiteit zich aandient op vele, ook op het eerste gezicht seculiere terreinen. En theologen kunnen een rol spelen in het thematiseren en doordenken daarvan: zij zijn er – als het goed is – in getraind om in allerlei maatschappelijke vraagstukken en discoursen te bespeuren en te verwoorden wanneer de vragen naar ziel, betekenis en spiritualiteit aan de orde zijn. “We hebben honger,” zei Rosanne Hertzberger ons ruim een jaar geleden,

naar heiligheid en betekenis. Mensen zoeken naar gemeenschap, naar rituelen, naar manieren om goed te doen. ... De antwoorden op vele vragen liggen voor het oprapen in gebedshuizen en de theologie. ... [Doelmatig] denken, de marktwerking, de kosten-batenanalyse, is ondermijnend geweest voor de seculiere samenleving en zorgt ervoor dat hordes mensen op zoek zijn naar betekenis. ... Kijken, observeren, in plaats van altijd maar meten. Omdat niet alles in data te vangen is. Dat is de kern van theologie. Theologen bewaren de schatkist van het christendom en mogen zich niet laten meeslepen.²⁸

Als nieuwe leerstoelgroep Beroepsvorming en Spiritualiteit zijn wij de laatste jaren, in de aanloop naar deze dag, al verschillende voorbeelden tegengekomen van collega's die zich, soms zelfs tamelijk ver van enig kerkelijk terrein verwijderd, wagen aan analyses van de noodzakelijke rol van spiritualiteit op allerlei terreinen. Bijvoorbeeld in het werk van onderwijskundige Gert Biesta wordt keer op keer duidelijk dat de motor in leersituaties moet blijven draaien op verwondering, op overgave en openheid voor dat wat zich aandient en wat van tevoren niet zomaar onder een noemer valt te brengen. Wanneer leraren de vraag naar betekenis niet *als vraag* openhouden, in de eerste plaats voor zichzelf, loopt hun werk zomaar uit op een dorre activiteit.²⁹ Hier is spiritualiteit nodig, verwondering, vragen naar de ziel – en theologen, die daar taal en wellicht inhoud kunnen geven. Eenzelfde behoefte aan oog voor de ziel en taal voor spiritualiteit is ook op allerlei andere werkerterreinen empirisch goed aan te tonen: onze Utrechtse collega Cok Bakker doet met allerlei vakgenoten onderzoek naar professionele bezieling en de rol van levensbeschouwing op de werkvloer,³⁰ Manon Ruijters legt een verbinding tussen professionele identiteit en spiritualiteit als daarin drijvende kracht en³¹ met collega's aan de CHE zijn wij in gesprek over het voeden van de dieptelagen in het beleven van allerlei werk.³²

Ik heb tot nu toe vooral filosofische tonen aangeslagen om duidelijk te maken hoe fundamenteel het gegeven van de verwondering is, en dat heel de academie belang heeft bij bezinning op verwondering en spiritualiteit; sterker nog, het zou een verarming van het academische discours betekenen – het zou zelfs kunnen leiden tot onacademische verplating – wanneer we voor het onderzoeken van dit gebied geen plaats zouden hebben. Maar die filosofische benadering vormt als het ware het voorafje bij wat er verder nog mogelijk is. In al deze concrete situaties zouden theologen het oog kunnen scherpen voor de ziel en de taal van de ziel *en*, ook voor zichzelf, de vraag kunnen stellen: “Wat valt hier nu inhoudelijk te ontdekken over verwondering?” Het gaat er daarbij om, steeds de antenne ervoor uit te hebben staan *dat zich in al die situaties iets aandient*, dus niet alleen aandacht te hebben voor het observeerbare gegeven dat mensen zich verwonderen, maar ook te vragen wat ze daarmee op het spoor zijn.

§ 3. Onherstelbaar verwonderd?

Nu zou ik zeker niet willen beweren dat deze aandacht voor dat wat verwondering oproept, dat wat zich aandient zonder dat het ons ter beschikking komt te staan, voor theologen gesneden koek is. Rosanne Hertzberger wees ons al op het gevaar dat we ons als theologen zomaar mee kunnen laten slepen in de exclusieve waardering voor harde meetbare gegevens.²⁸ En in zijn recente boek *Churches and the Crisis of Decline* (2022) schetst de Amerikaanse theoloog Andrew Root hoe theologen en (andere) kerkbestuurders zich als ze bezig zijn met de toekomst van de kerk vaak blindstaren op de ‘resources’ zoals hij dat noemt, de kwantitatieve gegevens, de grootte van de kas en dergelijke, maar ook op organiseerbare aantrekkelijkheid: komen de mensen (en de jeugd!) af op onze onderwerpen, vormen, muziek? Volgens Root dreigt men zich daarbij exclusief over te leveren aan wat hij (met Charles Taylor) het huidige “immanente frame” noemt:³³ de dominante denkwijze die wij denk ik ook al tegen zijn gekomen toen we het zojuist over Nietzsche hadden. Het is mooi om je te verwonderen en naar betekenis te zoeken, aldus Nietzsche, maar uiteindelijk brengt het je nergens, nergens anders dan bij een illusoire waarheid die je verdooft voor de harde werkelijkheid die hoe dan ook wel doordendert, alle esthetiek en moraal ten spijt. Praatjes vullen geen gaatjes, je kunt het theologisch nog zo mooi op orde hebben, maar uiteindelijk zullen ook in de kerk toch de cijfers de doorslag moeten geven en het beleid moeten bepalen.

Dat deze manier van denken al snel dominant wordt, begrijp ik heel goed (en voor Root is het vermoedelijk niet veel anders). Ik ben zelf ook lid van een wijkgemeente waarin we ons zorgen maken of we onze plek in onze wijk – ons

gebouw – op den duur kunnen aanhouden, en indien niet, waar dan onze spitsen liggen voor de komende tijd, hoe we dan kerk denken te zijn in en voor de wijk. Je zult daar ook gewoon nuchter en op data gebaseerd beleid op moeten maken. Root doet ook niet alsof zulke zorgen er niet toe doen, maar hij waarschuwt voor het gevaar dat zicht op het meest wezenlijke, hoopvolle, *andere* aspect waar de kerk op gericht is, daarmee in de verdrinking komt.

Root schetst een (toegegeven:) fictieve gemeente waarin er ondanks zorgen over de toekomst ook ruimte komt voor een andere zoektocht: een groep gemeenteleden realiseert zich – door de vraag van een geïnteresseerde – ineens dat ze eigenlijk geen antwoord hebben op de vraag “how to find God”,³⁴ en ze vinden het belangrijk daar wel antwoord op te geven. Maar het beantwoorden van die vraag begint natuurlijk met de vaststelling dat we hier tegen onze grenzen aanlopen: want wie *weet* hoe je God kunt vinden, op zo’n manier dat je een weggetje afloopt, en aan het einde “heb je God gevonden”? Dat zou wijzen op wat je, in de geest van Climacus en zijn hoop korrels, een volstrekt *kwantitatieve* benadering van de Godsvraag kunt noemen – je zet een aantal welomschreven ‘kwantificeerbare’ stappen en je bent er. Maar deze vraag is juist de *kwalitatieve* vraag bij uitstek. Root gaat daarom – verrassend misschien, maar ook weer niet zo heel verwonderlijk – de sporen na van een jonge Zwitserse predikant die in het begin van de twintigste eeuw voor het vraagstuk kwam te staan van het “oneindige kwalitatieve verschil tussen tijd en eeuwigheid”.³⁵ In een hoofdstuk met de fijne titel “Welcome to Crisis Mode” maakt Root duidelijk dat de zoektocht van deze jonge Karl Barth geduid kan worden als de weg van een theoloog die zijn kerk in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog ziet vastlopen in het immanente frame, terwijl de crisis van dat frame hem steeds duidelijker wordt: het gebrek aan ruimte voor een andere stem, voor mysterie, transcendentie, oneindigheid³⁶ – voor de onverwachte, corrigerende rol kortom, die het spreken over God in de Schrift steeds ook heeft. Een God die uit onverwachte hoeken komt met bevrijdende, werkelijk *goddelijke*, kwalitatief andere handelingen, waarheden en aanspraken dan verklaarbaar binnen een immanent frame, betekent voor wie horen en zien wil een crisis voor dat dominante frame. Wij zullen het over God als crisis-brenger moeten hebben, was het inzicht van Karl Barth – en nog steeds moet dat, zegt Root, want “the church is not the star of its own story”.³⁷ Maar daarmee begon, en begint, een zoektocht.

We zagen al dat het zoeken naar taal voor zo’n onderbreking van onze denk-kaders altijd *dialektisch* zal moeten zijn. Er is een bewustzijn nodig van het gevaar de zaak toch weer met woorden te verplatten, *en* de overtuiging van de noodzaak om toch over het vinden van God te spreken, met taal dus. Root maakt nog eens

extra duidelijk hoezeer dialektisch spreken ook een uiting zal zijn van een *existentiële* verlegenheid: rekenen met de crisis van het dominante frame betekent ook afzien van het verhaal dat we zelf over ons leven opstellen,³⁸ of dat in ieder geval niet als het enige verhaal zien, het verhaal dat ons als vanzelf gaat helpen God te vinden. Daarom die titel “Welcome to Crisis Mode”: die is verwant aan de aarzeling van Kierkegaards pseudoniemen om de sprong te wagen naar kwalitatieve uitspraken over betekenis. Je existentialiteit, je persoonlijke verhouding tot eindigheid en oneindigheid gaat meespreken, en dat is een kwetsbare aangelegenheid. Je geeft daarmee iets uit handen, met kans op verwondering, maar ook op – verwonding.

De gemeente waar Root over schrijft gaat met de vraag “hoe vinden we God?” serieus aan de slag, de vraag gaat hun activiteiten kleuren. Vervolgens start er geen groot succesverhaal, er gebeuren geen overduidelijke wonderen, en ook nemen de aantallen in de gemeente niet wonderbaarlijk toe – maar rond hun bezigzijn met deze ene vraag *gebeurt* er wel iets met deze gemeenschap. Alsof ze God meer op het spoor komen; en zichzelf, en het daardoor ook beter vol kunnen houden, en hun plek beter in gaan nemen in de wijk.

In de scholing en zeker in de nascholing van studenten en predikanten doen wij als leerstoelgroep de ervaring op dat er grote behoefte is om te midden van de dominante en ook in ons werkveld voor de hand liggende denkkaders van strategieën, van al dan niet organiseerbare aantrekkelijkheid en relevantie, en van afnemende personele en geldelijke vermogens, handvatten aangereikt te krijgen – niet om op al die vragen een antwoord te hebben, maar om te midden van die vragen contact te houden met de bronnen van kerk en geloof, de bronnen die mensen er ooit toe gebracht hebben om theologie te gaan studeren en als theoloog aan het werk te gaan, op een al dan niet uitgesproken kerkelijke plek in de samenleving. Let wel, ik zeg niet: er is een vraag om het vol te kunnen houden *tegenover* al die strategische benaderingen, maar: hoe er *te midden van* alle nuchtere overwegingen die er ook moeten zijn vruchtbaar contact kan zijn – met dat wat de ziel van theologen voedt, en de ziel van de gemeenschappen waarin zij werken; in contact te zijn met spiritualiteit, met verwondering, met verwachting. Hier zie ik, met Root, een dialektische benadering van spiritualiteit als een belangrijke mogelijkheid. Als we ons in een leerstoelgroep Beroepsvorming en Spiritualiteit richten op de spiritualiteit van de theoloog, en op de spirituele vragen in de samenleving, dan doen we dat niet om momenten te organiseren om als het ware even *uit* het immanente frame te stappen, even op te ademen, pauze te nemen, retraite te houden. Nee, het bezigzijn met spiritualiteit is eerder de oorzaak van een *permanente crisis*: terwijl we leven en heel vaak denken in het

immanente frame dat dominant is in onze Westerse maatschappij, dat je niet zomaar even afschudt, en dat ons ook heel veel goeds heeft gebracht, een grote, goed onderbouwde, vaak ook nuchtere kijk op hoe de werkelijkheid in elkaar zit en hoe wij mensen die werkelijkheid, tenminste onze omgeving, naar onze hand proberen te zetten – daar stuiten we met de Godsvraag voortdurend op de grenzen van onze eigen denkkaders. Een dialektisch denkend mens weet van zichzelf dat zij net zo onmogelijk over God kan spreken als ieder ander, zichzelf ook met enige argwaan zal moeten benaderen als ze het toch doet – en zal niet-temin toch over en vooral *met* God willen spreken omdat daar voor haar geen ontkomen aan is, omdat God de crisis is³⁹ van onze denkkaders. Deze dialektiek zie ik bijvoorbeeld terug in het werk van Dietrich Bonhoeffer, en misschien nog wel het sterkst in de laatste fase van zijn leven: waarin hij de verworvenheden van de ‘mondige’, volwassen geworden mens, die leeft met het primaat van de zuivere rede, breed uitmeet – *en* blijft bidden, Bijbellezen, spirituele teksten schrijven, misschien wel meer dan ooit. Wie deze dubbelheid in zijn werk niet begrijpt, moet nog eens nadenken over dat woord ‘dialektiek’. *Hoe* hij deze twee werelden met elkaar verbindt – daar gaat het over in het bestuderen van zijn dialektische spiritualiteit. Met zijn werk zal ik in de toekomst vanuit dit gezichtspunt graag bezig blijven.

Wij zien onder theologen dus behoefte aan reflectie op en onderwijs in spiritualiteit, om te voorkomen dat de aandacht voor de crisis van het immanente frame verslapt. Al te gemakkelijk ‘herstel’ je in de drukte van het professionele theologenleven van de verwondering waarmee je ooit eens aan het werk bent gegaan – en dat ‘herstellen uit een staat van verwondering’ kan naar mijn stellige overtuiging niet de bedoeling zijn. We zien dan mensen meehollen in het frame van plannen, doelen, verwachtingen, systemen, met meer of minder succes – maar op een gegeven moment staan ze droog.⁴⁰ Ze zijn het contact met hun bronnen van verwondering kwijt. Het is dus van belang dat contact te blijven organiseren, en vervolgens ook wegen te zoeken hoe theologen in hun werkveld mensen blijven bevragen op die bronnen. Hoe is al ons werk verbonden met de vraag “how to find God”?

Maar is het doenlijk om permanent verwonderd te zijn? Die vraag komt al helemaal op als je het ook nog verbindt met woorden als ‘springen’, ‘crisis van onze denkkaders’ en dergelijke. Daar kun je toch niet voortdurend in zitten? – Gelukkig zijn er ook wel handreikingen die het al wat meer behapbaar maken. In ons onderwijs werken we graag met de van Barth afkomstige noemer ‘theologische existentie’,⁴¹ want het gaat in ons vakgebied om het als uit één stuk existieren als theoloog. Eén van de handreikingen daarbij komt van Jaap Firet

(1923-1994). In een artikel over theologische existentie schetst hij hoe een theoloog altijd zal bewegen tussen wat hij 'polariteiten' noemt: hij komt daarbij met de polariteiten van 'geloof – wetenschap', 'traditie – ervaring', 'Woord – werkelijkheid': grootheden die steeds allebei belangrijk zijn in het werken en in het bestaan van de theoloog, en die dus steeds allebei niet uit het oog verloren moeten worden. Het sleutelwoord in Firets artikel lijkt me daarbij het woord 'bewegen'.⁴² Een theologische existentie zal een *beweeglijke* existentie moeten zijn, en misschien is de 'polariteit' bij uitstek wel die tussen immanente denkkaders en de vraag naar God. Spiritualiteit (zagen we bij Bonhoeffer) gaat over de vraag hoe je die beide realiteiten met elkaar verbindt, en die verbinding vindt plaats in je eigen beweeglijkheid – je eigen existentie. Dat woord 'bewegen' zie ik als een relativering bij alle spanning- en crisistaal die ik hiervoor gebruikte: het is een sportief bestaan, dat van de theoloog, beweeglijk, maar het is te doen, en het is gezond.⁴³ In de beweging kan de verwondering levend blijven.

In deze spirituele beweeglijkheid willen wij onze studenten en nascholers ook graag opleiden en begeleiden. Over dat werk wil ik het nu hebben.

§ 4. Theologische existentie: De onderwijsruimte als oefen- en vindplaats

De nieuwe leerstoelgroep is nou ook weer niet zo nieuw: in de institutioneel gezien nogal zwervende (of beweeglijke) historie van het seminarium is er in decennia een eigen traditie ontstaan die de PThU met gepaste trots in huis mag weten, en die we als leerstoelgroep in wisselende onderwijsgetijden graag en met overtuiging zullen continueren. Die traditie wordt gekenmerkt door het begeleiden en onderzoeken van 'theologisch ervaringsleren', waarbij (aanstaande) theologische professionals bijvoorbeeld praktijkervaringen inbrengen (en daarmee zichzelf inbrengen), om die vervolgens samen te onderzoeken. Zoals ons voormalige leerstoelgroep-hoofd-toen-we-nog-geen-leerstoelgroep-waren Theo Witkamp het ruim drie jaar geleden verwoordde in zijn afscheidscollege:

We zoeken [dan] naar de betekenis van deze ervaring op allerlei niveaus, d.w.z. praktisch, ethisch, geloofsmatig en theologisch, omdat we beseffen dat elke praktijk, ook die van de eigen werkervaring, tot aan het boord met betekenis geladen is. Zelfs een klein moment, een gevoel, kan een hele wereld in zich blijken te dragen wanneer je dit onder de microscoop van de reflectie legt. We onderzoeken daarom het eigen handelen van de student op de gelaagdheid die de ervaring eigen is, waarbij niet alleen zijn/haar eigen persoon, maar ook alle disciplines van de theologie van belang zijn.⁴⁴

Zo begeleiden we onze (aanstaande) theologische professionals, in supervisie, training, ambtelijke vorming op hun weg naar geïntegreerde uitoefening van hun vak: vrij, in contact met hun theologische bagage, vertrouwend op hun professionaliteit, spiritueel gevormd.⁴⁵

Maar er is meer: in deze begeleiding komen we ook voortdurend theologie op het spoor. Met name wanneer de door Witkamp genoemde verschillende theologische niveaus samenkomen in een bespreking – bijvoorbeeld: een student kan laten zien hoe een voor haar betekenisvolle Bijbeltekst haar (en wellicht anderen) nieuwe wegen wijst in een situatie waarin ze anders dreigde vast te lopen – ontstaan er vaak momenten van ontroering en verwondering waarin we beseffen: hier wordt niet alleen een theoloog geboren, maar ook theologie.⁴⁶ We gaan de student (en haar inbreng) zozeer beter begrijpen dan zij zichzelf begrijpt, of eerst begreep, dat ons (in gezamenlijkheid en wederkerigheid) een licht opgaat. De eerdergenoemde Root schetst hoe er zich in dergelijke situaties van ervaringen die zicht geven op de meest nodige woorden op een bepaald moment, zelfs ‘wachtwoorden’ ontstaan die een spirituele praxis kunnen vormen, waarin het zoeken (of zelfs vinden) van God volgehouden kan worden in een door het immanente frame gevormd bestaan. Bijvoorbeeld “Jesus ist Sieger!” verandert dan van een (oneerbiedig gesproken) theologische trivialiteit ineens in een klarenstoot van geloof, levend en het leven vormend.⁴⁷

Alles staat of valt daarbij met wat we een ‘vruchtbare leeromgeving’ noemen. Vandaag zijn we hier, in de Janskerk, aan het Janskerkhof, op de plaats waar we als PThU heel letterlijk een leeromgeving gaan inrichten, dichtbij allerlei zusterinstellingen met gewaardeerde collega’s overigens. Om dit een plaats te laten zijn waar theologie geboren wordt, zullen we de ruimte maar ook de tijd (onze dagindeling) en ons samenleven hier hopelijk zo kunnen inrichten dat er ruimte komt voor een gezamenlijke gedrevenheid, een verlangen, niet zozeer om een voorbeeldig traditioneel academisch instituut te zijn, maar om een academische theologische gemeenschap te zijn waar je bij wilt horen. Want verwondering vindt uiteindelijk haar thuis tussen de mensen in. Het is te hopen dat we een plaats kunnen inrichten waar we in gezamenlijkheid de ruimte krijgen voor het ontwikkelen en voeden van theologische existenties en theologieën die erop gericht zijn – God te vinden, wiens droom “will kill the dream that kills” (Willie James Jennings).⁴⁸ Er is genoeg in de wereld wat verbijstering oproept; de verwondering zoeken en vasthouden zal nog een hele kunst zijn. Onze leerstoelgroep denkt graag mee over de inrichting van een plaats die daar ruimte voor biedt.

U hebt mij natuurlijk niet horen zeggen dat er *alleen* in het begeleidende werk van *deze* leerstoelgroep ‘theologie geboren wordt’ – uiteraard gebeurt dat overal en in alle vakgebieden waar met hart en ziel aan theologie wordt gedaan. Maar wij krijgen er meer en meer zicht op hoe het in ons werk plaatsvindt, hoe we er de ruimte voor kunnen creëren, theorie op kunnen ontwikkelen en hoe we hier ons onderzoek ook mee kunnen verrijken.⁴⁹ Daar gaan we de komende jaren graag mee door. We willen bijvoorbeeld graag onderzoeken hoe thema’s uit het ‘Grond-project’ van de PThU of uit de ambtsdiscussie in protestantse kringen belichaamd kunnen worden in het bestaan van theologen zelf, verankerd in en verrijkt door hun theologische existentie, en hoe dit ook de theologie weer verder kan brengen.⁵⁰ En hoe speelt spiritualiteit een rol in wijs en evenwichtig geestelijk leiderschap, en hoe kun je zo’n spiritualiteit eigenlijk onderwijzen?⁵¹

Wat we in dergelijk onderzoek vinden, zal uiteraard ook ons onderwijs weer verrijken. Tegelijkertijd betekent ‘onderwijzen’ meer dan dat we mensen goed methodisch begeleiden en inhoud uit het theologische ervaringsleren putten. In ervaringsleren is ook altijd aandacht voor de vragen “vanuit [de] werkcontext en de eisen van [het] beroep”:⁵² en uiteraard wordt daar ook les over gegeven, vooral door de collega’s uit de praktische theologie. Maar de leerstoelgroep Beroepsvorming en Spiritualiteit heeft ook een proprium: bij het opleiden van studenten en nascholers in een ‘beweeglijke spiritualiteit’ (§ 3) willen wij, naast het verkennen van de eigen traditie en ervaring van de student, zeker ook gebruik maken van de vele bronnen die er zijn in de spirituele traditie van de kerk – daarin zijn we dan overigens verwant met de collega’s uit de systematische en de bronnengeoriënteerde theologie.⁵³ Op het onderzoeken van die bronnen van spiritualiteit willen we ons in de toekomst meer richten dan we in het verleden konden doen; ook om uit dat onderzoek weer te kunnen putten in ons onderwijs. Ook het onderwijs van onze vanouds sterk op begeleiden gerichte leerstoelgroep wil het leren van onze studenten en nascholers faciliteren – verlangen wakker roepen – door hen stof aan te reiken, les te geven over spirituele bronnen, praktijken en mogelijkheden.⁵⁴ De verwondering over wat zich hier en nu voordoet (de ene pool van ons onderwijs en onderzoek) wordt voortdurend gevoed, verrijkt en gecorrigeerd door wat er ooit – toen en daar – aan het licht is gekomen, en wat bron van verwondering wil blijven (de andere pool).

§ 5. Ten slotte: Ernst, humor

De theologische verwonderaar is volgens Karl Barth altijd te herkennen aan een zekere ernst – en humor.¹ De ernst is in het eerste deel van dit college uitgebreid aan de orde geweest, toen het ging over het gevaar van de sprong, en de ongemakkelijke permanente crisis waar het dominante denkkader onder komt te

staan door de spirituele vraag naar God. De humor zit in de verwondering, over op hoeveel wijzen de werkelijkheid zich opent, God gevonden wordt, spiritualiteit beoefend wordt, levens betekenis krijgen, zielen zich gezien weten; de humor zit daarin dat keer op keer blijkt dat we onze eigen gesloten frames wel met een korreltje zout mogen nemen.

Fantastisch om daar les in te geven, en daar meer onderzoek naar te gaan doen.

Ernst en humor: zo dadelijk zal er muziek van Wolfgang Amadé Mozart (1756-1791) klinken – tenminste, daar ziet het naar uit bij het afsluiten van deze tekst. Het lag voor de hand om vandaag voor Mozart te kiezen: in zijn zojuist al vaker genoemde boek staat Andrew Root uitgebreid stil bij Mozart, en vooral bij Karl Barths voorliefde voor diens muziek. Volgens Root heeft die voorliefde te maken met de intuïtie dat Mozart direct contact maakt met de ziel, en zich van immanente frames niets aantrekt maar eenvoudig zingt, vrij, met een liefde voor de wereld, zonder de wereld te bestormen met geladen boodschappen.⁵⁵ Barth proefde zelfs dat de werkelijkheid zich hier opende zoals verder bijna nergens.⁵⁶ Vermoedelijk laat het Vocaal Theologen Ensemble, onder leiding van Hanna Rijken, deze drie delen uit de *Vesperae solennes*⁵⁷ dus klinken in de best mogelijke context: ingebed in gebed. “Feestelijk en ingetogen tegelijk,” zo iets zei Hanna toen we de muziek uitzochten. Oftewel: vol ernst en humor.

Dankwoorden

Het is al een paar keer voorbijgekomen in deze rede: met het instellen van een leerstoelgroep Beroepsvorming en Spiritualiteit is deze nieuwe leerstoel aan de PThU ontstaan. Een uniek en kansrijk besluit. Ik dank het College van Bestuur, de Raad van Toezicht en de synode van de Protestantse Kerk in Nederland dat zij dit besluit hebben genomen en ook voor het vertrouwen waarmee ze mij op deze leerstoel hebben benoemd. Na jaren bestaan te hebben als een soort van organisatorische zwerfkei heeft het oude theologische seminarium hiermee werkelijk een thuis gekregen aan de academie, of we zijn er thuis aan het raken. Ik wil graag nog eens met ere vermelden welke grote rol jij, Theo Witkamp, op de weg daar naartoe hebt gespeeld. Dank daarvoor, en ik hoop dat je enig genoegens zult scheppen in het resultaat. Ook oud-collega Jodien van Ark dank ik hartelijk voor de collegialiteit van toen ik net aan de PThU begon, maar ook voor de wijze woorden die mij en ons nu af en toe nog bereiken. Ook met oude voorgangers als Bert de Leede en Maarten den Dulk heb ik in de afgelopen anderhalf jaar gesproken over onze geschiedenis, en van Evert Jonker kreeg ik spontaan eens te horen dat wij als leerstoelgroep “de mooiste baan van de kerk” hebben. Dank jullie voor alle stimulansen. Vooral dank aan jullie, mijn huidige collega’s in de leerstoelgroep: Eward Postma, Trudy Struijs, Henk van den Bosch, Nadine van Hierden, Nicolien Luitwieler, Christiane van den Berg-Seiffert en Ineke Cornet – dank voor alle collegialiteit, teamspirit door dik en dun, en ook voor jullie steun, input en feedback bij het ontstaan van deze rede. Vele PThU-collega’s dank ik voor de manier waarop ze mij op hebben genomen in allerlei kringen, voor vele vriendelijke en soms ook vriendschappelijke contacten. Los van de PThU, maar toevallig net zo lang als ik aan de PThU werk, maak ik deel uit van de redactie van het prachtige blad *Wapenveld*. Ook dat ervaar ik als deelname aan een team, waarin we vrijuit maar nooit vrijblijvend denken. Tijdens het schrijven van deze rede trokken verschillende *Wapenveld*-thema’s aan me voorbij: zonder jullie had dit college er zeker anders uit gezien. Ook de Bonhoeffer- en Noordmansgezelschappen noem ik hier graag. Ik ben blij met een mooie groep vrienden, sommigen van jullie hebben in meer of mindere mate met me meegedacht afgelopen tijd: dank. In het bijzonder moet ik dan jou noemen, Niels den Hertog. De afgelopen maanden heb ik twee inaugurele redes meegemaakt waarin jij werd bedankt voor je meedenken en feedback. Dit is dan de derde op rij. Wij putten uit dezelfde bronnen en weten ons in veel verbonden, en dat is belangrijk voor me. Dank je. Hartelijk dank, Nelleke Plomp en Esther van Beem, en op de achtergrond ook Jorien Holsappel, voor jullie meedenken, heel inhoudelijk, en het organiseren van deze middag. Studenten en collega’s die nascholen: heel fijn dat jullie hier zijn. Als ik met jullie aan het werk ben, weet ik weer heel goed waar ik dit werk voor doe. Dat er mensen theoloog willen worden, en blijven, predikant, geestelijk verzorger:

het zou me niet moeten verbazen, maar het is wel een voortdurende reden tot blijde verwondering. Sommigen van jullie zingen in het Vocaal Theologen Ensemble, en jullie bedank ik in het bijzonder, met Hanna Rijken, voor jullie bijdrage aan deze dag. *Musica est donum Dei optimi.*

Toen ik op deze leerstoel benoemd werd, heb ik een punt gezet achter het bijzonder hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ik dank de collega's daar, en zeker de vrienden en het bestuur van de Confessionele Beweging voor hun steun en vertrouwen door de jaren heen. Mijn hooggeachte promotor Jan Muis: dank voor je niet-aflatende betrokkenheid en impulsen. Rinse Reeling Brouwer: jij weet mijn betrokkenheid op de dialektische theologie altijd nog weer te verdiepen en te vernieuwen, zonder ooit de kern uit het oog te verliezen. Dank. De tijd waarin ik als predikant heb mogen werken in kerkelijke gemeenschappen in Opende, Kornhorn en Zwolle blijft voor mij een basis. Ik dank de zusters en broeders daar voor het kerkelijke thuis dat ze mijn gezin en mij geboden hebben en bieden. Lucie, Evert, Ite, Willemien en Gezina, fantastisch dat jullie er vandaag bij kunnen zijn. Jullie hebben gelukkig ieder je eigen leven en bezigheden, jullie tijd staat hopelijk niet al te zeer in het teken van mijn werk, en vaak genoeg laten jullie me ook merken dat er ook andere belangrijke dingen zijn. Dank jullie wel. Lieve zussen en broers, heerlijk dat wij elkaar hebben. Lieve ouders en schoonouders, jullie gingen ons, en mij, voor in verwondering, misschien wel het belangrijkste wat jullie ons geleerd hebben. Bijzonder om te blijven delen in die verwondering, in literatuur, muziek, kerk, en zoveel andere dingen.

Ik heb gezegd.

Eindnoten

- 1 Karl Barth, *Einführung in die evangelische Theologie* (1962), 6. Vorlesung, 'Verwunderung', 81 – dit bladzijnummer verwijst naar de standaarduitgave, Zürich (Theologischer Verlag) 1962¹ (1985²). Een uitgave *Einführung in die evangelische Theologie: Text und Anmerkungen*, met een inleiding en uitvoerig notenapparaat met verhelderende kanttekeningen, is in 2021 verschenen bij dezelfde uitgever onder redactie van Matthias Käser e.a. (de bladzijnummers uit de standaarduitgave zijn daar terug te vinden in de tekst). Barths woordspel met "verwundert/verwundet" is in vertaling lastig weer te geven – in het Engels al helemaal, waar alleen een eenvoudig (en onjuist) "irreparably wounded" is overgebleven: Karl Barth, *Evangelical Theology: An Introduction*, Grand Rapids (MI), Eerdmans 1963, 72.
- 2 Zie over dit begrip van Paul Ricoeur: A.C. Thiselton, *New Horizons in Hermeneutics: The Theory and Practice of Transforming Biblical Reading*, Londen (HarperCollins) 1992, 359.
- 3 Vgl. Cornelis Verhoeven, *Inleiding tot de verwondering* (1967), Budel (Damon) 2020⁴ (1999¹), 32, 37-51.
- 4 Of: "Binnen de perken zijn de mogelijkheden even on-beperkt als daarbuiten," J.A. Deelder, *Euforismen*, Amsterdam: De Bezige Bij (1991), 53.
- 5 Barth, *Einführung*, 69, 71.
- 6 Psalm 27:2 berijmd.
- 7 Zie Verhoeven, *Inleiding tot de verwondering*, 9; en Barth, *Einführung* (ed. 2021), 118 at. 12, met verwijzingen naar Plato, *Theaitetos* 155d, en Aristoteles, *Metafysica* A2, 982b.
- 8 Søren Kierkegaard, *Leren van de lelie en de vogel* (Kierkegaard toespraken 7), Zes opbouwende toespraken vertaald door Lineke Buijs en Andries Visser, Amsterdam (Buijten & Schipperheijn *Motief*) 2010, 50; zie ook Søren Kierkegaard, *Opbouwende toespraken in verschillende geest* (Søren Kierkegaard Werken 12), vertaling en aantekeningen Hans van Munster, Pieter Vos e.a., 207; Deens: *Søren Kierkegaard Skrifter* (SKS) 8, 288 (online te raadplegen via <https://teol.ku.dk/skc/sks/>).
- 9 Het zou interessant zijn hier de parallellen tussen Kierkegaard en Blaise Pascal nog eens uit te diepen; zie Klaas Bom, *Een andere moderniteit: Blaise Pascal over voelen, denken en liefhebben*, Amsterdam (Boom) 2023, 186-187.
- 10 In haar rede *Hoeveel duidelijkheid kan het goede verdragen? Over ethiek, theologie en gevoel voor mysterie*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van de leerstoel Theologische ethiek aan de PThU, Utrecht (Protestante Theologische Universiteit) 2023, zie i.h.b. 9-10, maakt Petruschka Schaafsma met een verwijzing naar Gabriel Marcel een onderscheid tussen 'probleem' en 'mysterie'; daarbij bepaalt het begrip 'mysterie' niet zozeer bij de onkenbaarheid van (sommige) verschijnselen – dat is "juist het grensgeval van een probleembenadering" – maar bij de diepte van verschijnselen, die er wel degelijk om vraagt geëvoceerd te worden. Over de rol van het zielbegrip daarbij, zie Martine Oldhoff, *Soul Searching with Paul: A Theological Investigation of Cultural, Traditional, and Philosophical Concepts of the Soul*, dissertatie PThU 2021, bijv. 130.
- 11 Friedrich Nietzsche, 'Im großen Schweigen', in: *Morgenröte: Gedanken über moralischen Vorurteile* (1881), boek 5, § 423. Zie ook zijn 'Über Wahrheit und Lüge in aussermoralischen Sinne', in *Kritische Gesamtausgabe* III/2, 367-382, hier geciteerd naar *Waarheid en leugen* (Kleine klassieken), vertaling Tine Ausma, Amsterdam (Boom), 2022⁵, 7.
- 12 Thiselton, *New Horizons*, 348, opnieuw onder verwijzing naar Ricoeur (en zijn *maîtres du soupçon*).
- 13 Nietzsche, *Waarheid en leugen*, 18.
- 14 Nietzsche, *Waarheid en leugen*, 9.
- 15 Vgl. Dietrich Bonhoeffer, *Akt und Sein: Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie* (1931) (Dietrich Bonhoeffer Werke 2), München (Chr. Kaiser) 1988, 141.

- 16 Nietzsche, 'Im großen Schweigen'.
- 17 Nietzsche, *Waarheid en leugen*, 24.
- 18 Overigens misschien wel een belangrijke en nastrevenswaardige zinsbegoocheling, vgl. 'Im großen Schweigen'. In zijn *Unzeitgemäße Betrachtungen* laat Nietzsche het belang hiervan zien, zie *Oneigentijdse beschouwingen*, vertaling Thomas Grafdijk/Paul Beers, Amsterdam (Arbeiderspers) 1998, 120-136; vgl. mijn artikel 'Om al uw tekens te verstaan', *Wapenveld* 70/1 (2020), 3. Vgl. over Nietzsches vele gezichten: Gert-Jan van der Heiden, *Metafysica: Van orde naar ontvankelijkheid*, Amsterdam (Boom) 2021, 114, 320-321.
- 19 Marilynne Robinson, *Jack*, Londen (Virago) 2020, 36 (mijn vertaling). Ik verwees er eerder naar in 'Zoeken naar de barsten', *Wapenveld* 71/6 (2021), 5. Della's uitspraak is voor mij een treffende weergave van de grondgedachte uit Anselmus' *Proslogion* (zie bijvoorbeeld de mooie vertaling van Vincent Hunink, *Ondenikbaar dat U niet bestaat*, Kampen [Kok] 2011). Zodra je het woord 'God', of 'eeuwigheid', of 'oneindigheid' hebt laten vallen, kun je er eigenlijk niet meer omheen. Zie ook mijn 'Eeuwigheid, en waarom het goed gaat met mijn geloof: Enkele persoonlijke mijmeringen over Kierkegaard, en Anselmus', In de waagschaal 48 | 6 (2019), 24-26.
- 20 Zie voor verschillende verwijzingen mijn opstel 'Kierkegaard's *Works of Love* As Mystical Literature With Psychological Consequences', in: M. DeKesel en A. Poiters (red.), *Mysticism and/as Love Theory*, Leuven-Parijs-Bristol (Peeters) 2021, 144-145.
- 21 *Wijsgerige kruimels; of Een kruimeltje filosofie* door Johannes Climacus, uitgegeven door S. Kierkegaard, Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. Sperna Weiland, Baarn (Ambo) 1995, 82-83 (SKS 4, 248).
- 22 In mijn inaugurele rede als Gronings bijzonder hoogleraar Systematische theologie en Kerk in de 21^e eeuw heb ik daar uitgebreid bij stilgestaan: *Het zevende 'maar': Het filosofische gesprek tussen academie en kerk*, Groningen (Rijksuniversiteit) 2015.
- 23 Zie van de vele plaatsen in *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift bij Filosofische kruimels* door Johannes Climacus, uitgegeven door S. Kierkegaard, vertaling J. Marquart Scholtz, Budel (Damon) 2021, de voetnoot op p. 96-97 (SKS 7, 85-86).
- 24 Søren Kierkegaard, *Wat de liefde doet: Een aantal christelijke overwegingen in de vorm van toespraken* (Søren Kierkegaard Werken 2), vertaling en verklarende noten Lineke Buijs en Andries Visser, met een nawoord van Udo Doeden en Pieter Vos, Budel: Damon 2007, 13 (SKS 9, 13).
- 25 Vgl. Schaafsma, *Duidelijkheid*, 17; Karl Barth, *Die kirchliche Dogmatik* I/1, Zürich (1932), X.
- 26 Vgl. de wijze waarop Kees Waaijman "het werkelijkheidsgebied van de spiritualiteit" ziet als een "god-menselijk betrekkingengebeuren: een bipolair geheel", in zijn *Spiritualiteit: Vormen, grondslagen, methoden*, Kampen (Kok)-Gent (Carmelitana) 2000, 424; en zie Karl Barths onderstreping (met verwijzing naar Kierkegaard) van de noodzaak daarbij "den 'unendlichen qualitativen Unterschied' von Zeit und Ewigkeit ... in seiner negativen und positiven Bedeutung möglichst beharrlich im Auge [zu behalten]", *Der Römerbrief*, München (Chr. Kaiser) 1926⁵.
- 27 Vgl. O. Noordmans, *Verzamelde werken* 8, Kampen (Kok) 1980, 213, 244 (*Gestalte en Geest*). Ik hoop dat er naar deze dialektische denker een kamer wordt vernoemd in ons aanstaande gebouw.
- 28 Hertzberger zei dit op de PTHu bij de opening van het academische jaar 2022-2023, zie Rosanne Hertzberger, 'Theologen hebben alle redenen voor zelfvertrouwen en optimisme', <https://www.nd.nl/opinie/opinie/1139449/theologen-lijden-aan-gebrek-aan-zelfvertrouwen-en-dat-terwi#> (geraadpleegd 11/11/2023); zie ook Rosanne Hertzberger, 'Dezelfde problemen, dezelfde oplossingen:

we rennen in cirkels, telkens opnieuw', <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/09/03/dezelfde-problemen-dezelfde-oplossingen-we-rennen-in-cirkels-telkens-opnieuw-a4140602> (geraadpleegd 11/11/2023). Over het gevaar voor theologen zich mee te laten slepen in een al te platte kwantitatieve benadering: zie § 3 van deze tekst. Vgl. verder KD I/1, XI-XII: "[Man' rechnet] letzten Endes dann und erst dann wieder mit uns ..., wenn wir ein wenig unbekümmert um das, was 'man' von uns erwartet, tun, was nun eben *uns* [sc. den Theologen] aufgetragen ist."

- 29 Zie bijvoorbeeld Gert Biesta, *Het prachtige risico van onderwijs*, Culemborg (Phronese) 2015, bijv. 212-213.
- 30 Zie Cok Bakker en Remco Coppoolse (red.), *Op zoek naar de ziel van de professional: Levensbeschouwelijke vorming in beroepsopleiding en professionalisering*, Utrecht (Hogeschool Utrecht) 2022; Bakker heeft al eerder deze dag aangegeven hoe hier allerlei vragen liggen voor de theologie, op ons symposium 'Oog voor de ziel'.
- 31 Manon C.P. Ruijters e.a. (red.), *Je Binnenste Buiten: Over professionele identiteit in organisaties*, Deventer (Vakmedianet) 2015, 227-228.
- 32 Zie bijvoorbeeld hoe Robert van Putten de beleving van tijd thematiseert, en vraagt op welke manieren in die beleving bezielende veranderingen in zijn aan te brengen: *Een kwestie van tijd: Bezieling en professionaliteit in een verontruste wereld*, Ede (Christelijke Hogeschool) 2023.
- 33 Andrew Root, *Churches and the Crisis of Decline: A Hopeful, Practical Ecclesiology For a Secular Age*, Grand Rapids (MI) (Baker) 2022, 12; zie Charles Taylor, *A Secular Age*, Cambridge (MA)-Londen (Belknap/Harvard) 2007, 542-593.
- 34 Root, *Churches and the Crisis of Decline*, 48.
- 35 Barth, vgl. hierboven, noot 26. Dat de vraag "How to find God" in deze fase van Barths denken (existeren) een enorme rol speelt wordt ook duidelijk uit de titel van de eerste prekenbundel die hij eind 1916 samen met Eduard Thurneysen heeft laten verschijnen: *Suchet Gott, so werdet ihr leben!*, Bern (G.A. Bäschlin) 1917.
- 36 Root, *Churches and the Crisis of Decline*, 98-99.
- 37 Root, *Churches and the Crisis of Decline*, 83-91.
- 38 Root, *Churches and the Crisis of Decline*, 106, spreekt niet zozeer over een 'existentiële' maar over een 'pastorale' dialektiek, maar voor mij stelt zijn betoog op dit punt ook de existentialiteit van de dialektiek aan de orde.
- 39 Root, *Churches and the Crisis of Decline*, 106.
- 40 Vgl. Root, *Churches and the Crisis of Decline*, bijv. 127-129.
- 41 Zie Karl Barth, *Theologische Existenz heute!* München (Chr. Kaiser) 1933; maar ook het college over 'Verwondering' in de eerder geciteerde *Einführung* komt (zoals in noot 5 al aangeduid) uit een deel met als titel 'Die theologische Existenz' (*Einführung*, 69-118).
- 42 J. Firet, *Spreken als een leerling: Praktisch-theologische opstellen*, Kok (Kampen) 1987, 19-27 ('Op weg naar theologische existentie' [1975]).
- 43 Of, zoals Karl Barth het beeldend uitdrukt: "Auf diesem schmalen Felsengrat kann man nur gehen, nicht stehen," *Vorträge und kleinere Arbeiten 1922-1925 (Gesamtausgabe III/1922-1925)*, ed. H. Finze, Zürich (Theologischer Verlag) 1990, 167 ('Das Wort Gottes als Aufgabe der Theologie').
- 44 Theo Witkamp, "Zij meenden dat het een geestverschijning was": Het Centrum voor

- Beroepsvorming en Spiritualiteit in de theologische encyclopedie van de Protestantse Theologische Universiteit. Afscheidscollege L.T. Witkamp 8 december 2020', 15. De tekst van dit college circuleert op de PThU; het college is ook te volgen op <https://www.youtube.com/watch?v=in3rh6kBJ7k> (geraadpleegd 7/12/2023). Witkamp, 'Geestverschijning', 4-9, geeft een korte schets van de geschiedenis van seminarium en centrum voor beroepsvorming en spiritualiteit als voorlopers van de leerstoelgroep.
- 45 Henk van den Bosch, Trudy Struijs, Nadine van Hierden, Ciska Stark en Edward van 't Slot, 'Even op adem komen: Masteropleidingen Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en Groningen', *Handelingen 2022 | 3 (Opleidings-supervisie)*, 25-33.
 - 46 In haar masterthesis "Onze Lieve Heer, die ziet het wel: Een participatief narratief onderzoek naar leeren veranderprocessen in een diaconale geloofsgemeenschap' (PThU, juni 2023), 46-50, beschrijft Jonna Bakker-van den Berge een dergelijke ervaring bij het samenkomen van de 'four voices' die onderscheiden worden in veel theologisch actie onderzoek, zie Helen Cameron e.a., *Talking about God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology*, London (SCM Press), i.h.b. 53-56.
 - 47 Root, *Churches and the Crisis of Decline*, 223-233.
 - 48 Willie James Jennings, *After Whiteness: An Education in Belonging*, Grand Rapids (MI) (Eerdmans) 2020. Dit hele boek is een eye-opener als het gaat om het inrichten van een theologisch instituut. Het citaat komt uit een gedicht op p. 153.
 - 49 Het onderzoeken van het ervaringsleren zelf is voor ons vrij nieuw. Onze nieuwe collega Christiane van den Berg-Seiffert heeft op dit gebied methodisch al veel in huis dat zij de komende tijd zal uitbouwen, waarvan we als leerstoelgroep als geheel hopen te leren.
 - 50 Aanzetten hiervoor zijn bijvoorbeeld te vinden in het onderzoek dat Eward Postma presenteert in zijn 'Theologisch grondonderzoek met predikanten als intermediair', *Handelingen 2023 | 2 (Theologie aarden)*, 32-41, of in het gesprek dat Henk van den Bosch in de podcast *Heilige grond* (aflevering 39) had met Robert Stigter, <https://open.spotify.com/episode/2JACluQShc6ydIN1c6s9cy?si=7oCMao-mQTK6AfVKzz98HaA> (beluisterd 12/11/2023).
 - 51 Het is mijn hoop dat onze huidige junior-onderzoeker Nicolien Luitwieler hier de komende jaren onderzoek naar kan doen.
 - 52 Witkamp, 'Geestverschijning', 16.
 - 53 Vgl. Witkamp, 'Geestverschijning', 19, 22. Onze nieuwe collega Ineke Cornet zal als UD Spiritualiteit in het ontsluiten van nieuwe bronnen hopelijk een grote rol kunnen spelen.
 - 54 En op deze wijze gestalte geven aan het bewegen tussen de beide 'polariteiten' 'traditie – ervaring' van Firet, 'Theologische existentie', 22-24. Juist in het ervaringsleren is het van belang het 'lesgeven' niet te vergeten; niet alles wat het subject vindt en ervaart, levert vanzelf wel voldoende stof op om ook werkelijk te leren – de student zal zich daarbij ook moeten verhouden tot – hopelijk verlangen wekkende – aangereikte stof. Zie Gert Biesta, *De terugkeer van het lesgeven*, Culemborg (Phronese) 2018, bijv. 19.
 - 55 Root, *Churches and the Crisis of Decline*, 183-198.
 - 56 Zie bijvoorbeeld Karl Barth, *Gespräche 1959-1962 (Gesamtausgabe IV/1959-1962)*, ed. E. Busch, Zürich (Theologischer Verlag) 1995, 248.
 - 57 De *Vesperae solennes de confessore*, KV 339 (1780), daaruit waarschijnlijk de delen 4,5 en 1; een mooi dansante opname is bijvoorbeeld te beluisteren via <https://open.spotify.com/album/6Kw5dH4Xbpi-ljLcWVDjuchY?si=cy12wjg1RvGK6jDJS3FJ-w> (beluisterd op 8/12/23).

Protestantse Theologische **Universiteit**

WWW.PTHU.NL

ISBN 978-90-833656-3-3